

„NEM OLYAN EGYSZERŰ...”

Paul Celanra emlékező lapok egy amerikai naplóból

Amikor 1968 télutóján Párizsba készülődtünk, Nina Cassian javasolta, hogy keressük föl. Verseit már jól ismertük, A. és általában a német költők a *Neue Literatur* körül, kijárván a brechti iskolát, Enzensberger és társai után újabban őt érezték a legközelebbi rokonuknak, valamilyest mesterüknek, talán nyelvi kételyeik és viaskodásaik okán is; Celan abszolút költői nyelve serkentő példaként bizonyította számukra, hogy a német nyelvterület peremvidékein is születhet érvényes, vidékiségtől ment, sőt, íme, világraszóló költészet. Lassan fordítgatni is kezdték, a *Nagyvilág*, majd a *Secolul 20* hozta verseit, Petre Stoicával, román fordítójával fél éjszakákat ültünk az Írók Házában, hogy felfejtsük egy-egy versének titkos szárait. Magam is megpróbálkoztam egy kétszakaszosával, az *Igaz Szóban* folytatólagosan közölt, Kis Szeszélyes Antológiámban meg is jelent.

Sokat hallottunk róla bukaresti barátainktól, magától Ninától is, akik ismerték még a fővárosban töltött esztendeiből. és talákoztak vele Párizsban is: furcsaságairól, végtelen kedélyállapotairól, szerelmeiről, betegségéről. Nina följánlotta, hogy levelet ír, vigyük magunkkal, talán az ő sorai föloldják az utóbbi években mind hevesebb gyanakvás-görccseit, egyébként mindenre számíthatunk, többek között arra is, hogy ajtót se nyit. Párizsba érkezvén az első élmények szédületében sem feledkeztünk meg arról, hogy ismételten felhívjuk telefonon. Senki se válaszolt. Mivel amúgy is állandóan barangoltunk — a kezdők vagy a némiképpen elkésették szívósságával napi nyolc órát is kószáltunk a városban —, elhatároztuk, hogy felkeressük a rue Longchamp-on lévő lakásán. Én az utcanévet azonnal a lóversenyekkel társítottam, és meglepett a csöndes, kissé már viseltet úrnegyed. A házat könnyen megleltük, arra már nem emlékszem, hogy érdeklődtünk-e felőle a conciérge-nél, bizonyos azonban, hogy végigjárva a ház négy emeletét egyetlen ajtón se leltünk rá a nevére. Elszomorodva szálltunk a metróbá, szállodánkba érve azután elhatároztuk, hogy elküldjük N. C. levelét saját kíséretében a munkahelyére, megkaptuk ugyanis az École Normale Supérieure címét is, a jelek szerint Nina arra is számított, hogy lakáscíme időközben talán megváltozott. Egy hét múlva, úgy hat óra tájt, hogy Párizst cserkésző portyánkról holtfáradtan hazaérkeztünk szállodánkba, üvegkalickájának ablakát kinyitva, a patron — *une lettre, monsieur* — levelet nyomott kezünkbe. Nem kis ámulatunkra: angol bélyegein londoni pecsét. A boríték hátoldalán feladóként az ő neve. A rövid levélben annyi, hogy tavaszi vakációját Londonban tölti, a levelünket utánaküldték, nemsokára visszatér Párizsba, ekkor és ekkor vár bennünket az École Normale Supérieure-ön, rue d'Ulme stb. Alig néhány nap múlva, megint csak estefelé,

kopog a patron az ajtónkon: *au telephone, m'sieur-dame!* Lebotorkáltunk a rosszul megvilágított csigalépcsőn a hallba, ott volt a telefonfülke. *Je crois, c'est pour Madame* — szólta ki a kalickájából a feleségével fölváltva portásslágerületet is ellátó tulaj. Így hát A. lépett a fülkébe, kintől hallottam, hogy németül beszél. Mosolyogva jött ki, és újságolta, hogy Celan megérkezett, s csak azért telefonált, hogy megbizonyosodjék afelől, nem feledkeztünk-e meg a találkáról. Álltunk ott, a szálloda halljában, és nem volt kivel megosztani örömünket: a szerencse fiai vagyunk, lám, ez a majdnem mindenki elől elzárkózó ember ír nekünk, telefonál, találkozni akar velünk. A patron értetlenül, guvadt szemekkel nézte, mint ölelgetjük egymást boldogan.

Ez a mi *Résidence-Lyon*unk, előkelően csengő neve ellenére, szánalmas kis szálloda volt, idegbetegítően lármás, nem különösebben tiszta, istentelenül kopott, tapétáit talán az első világháború után cserélték utójára, de hát olcsó volt, és egy lépésnyire a Bastille terétől, ami számunkra még a gyermekkorból a forradalmas Párizs álmokkal benépesített, és már képzeletünkben honossá juházott pontja volt, s még közelebb az oly párizsi zöngéjű rue Biscornet-hez, ahol őrzőangyalunk, Madame Michard lakott, aki szíves barátsága jeléül, egész nap munkában lévén, följánlotta szegény zsebünk számára oly fontos konyháját, no meg nem kisebb számunkra, egyébként gombostűfej nagyságú, de tisztálkodásra azért igen alkalmas fürdőszobáját, természetesen lakáskulcsával együtt. Külön történet, hogyan ismert és kedvelt meg bennünket ez a valóban francia bájjal, halkán öregedő hölgy, aki fiatalkorában Chevalier revüiben lépett fel — igaz, hogy csak a tánckarban, ahogy ezt mindahányszor tárgyilagosan megjegyezte —, és aki éveinek szaporodtával, némiképp a divatnak is hódolva, de főként értelmes kíváncsiságától vezérelve, szerény világjáróként Romániát is megjárta. Leveleiből tüstént kitetszett, hogy gyermekkorában és később ott, Chevalier mögött a tánckarban sem volt ideje a francia helyesírás legelemibb szabályait megtanulni, ami azért nem akadályozta meg abban, hogy egyéb szabályokon túl, iratlan, de írástudók által annyiszor megszegett törvényekre figyelmeztve, ne halmozzon el bennünket a barátság káprázatos ajándékaival. Megérkezésünkkor ő várt bennünket, azaz hogy dehogya is várt, hiszen munkába kellett mennie, de lenn hagyta kulcsait a kapusnál, azzal, hogy csak menjünk nyugodtan fel a lakásába. Kis szalonjában terített asztal várt, bőséges és csinosan föltálat reggelivel (még a román vodkáról sem feledkezett meg) s egy levéllel, melyben oly sajátosan önrendű helyesírásával közölte velünk, hogy ismervén pénzügyi helyzetünket, egy olcsó szállodában foglalt nekünk szobát, amelynek másiek előnye, hogy ugrásnyira van az ő lakásától. Így kerültünk a *Résidence-Lyon*-ba, és nem cseréltünk volna se a *Hilton*, se a *Ritz* egyetlen lakóvendégével sem.

Megfeledezni a találkáról? Nevettünk. Másnap azonban riadtan jutott eszünkbe, hogy csaknem megfeledkeztünk egy másik meghívásunkról, amely a francia és német nyelvű esszéíró, François Bondy lakására szól. Késő már lemondani, igaz, délután hatkor van, Celannal meg este kilencre beszélünk meg, csak hogy a város egyik végéből kell majd eljutnunk a Latin Negyedig, se baj, taxit fogadunk, költségvetésünk valahogyan csak kibírja. Bondyéknál sokan voltak, de már csak Zbigniew Herbertre, a lengyel költőre emlékszem, kedves mackóként topogott tele po-

nár whiskyjével a hol franciául csobogó, hol németül kattogó beszélgetés hullámzásában, valamelyest törve mind a két nyelvet, de inkább kezével mondván a magáét. Atutazóban volt Párizsban, útban Amerikába, ahol valami díjat vagy ösztöndíjat kapott. Örvendett is az útnak, fázott is tőle, csak most, hogy magam is itt ösztöndíjaskodom a tengeren túl, értem meg igazából forró lázából hideglelésbe váltó kedélyállapotát.

Amikor kiszálltunk a taxiból, Celan már várt az École Normale Supérieure kapujában. A rosszul megvilágított bejárati előcsarnokban és a folyosókon nem lehetett kivenni arcvonásait. A lépteinket visszhangzó néptelen folyosókon mintegy kötelességszerűen eszembe jutott, miféle szent helyen is járunk, hányféle híres-neves francia és nem francia nyomába lépkedünk mi most valójában, de különösképpen nem hatódtam meg, afféle vaksin megvilágított folyosó volt ez a halhatatlanok nyomait őrző is, mint minden iskolafolyosó tanítás után, kietlen és huzatos, zsivajjai híján barátságatlan és jellegtelen.

Celan dolgozószobája két részből állt, az egyik könyvtáruól szolgált és a könyvespolcok választották el a másik résztől, amelyben íróasztala állt s még néhány asztal és szék, nyilvánvalóan hallgatói számára. Hellyel kínált furcsa, kissé szertartásos, de egyben a szertartásosságot kigúnyoló mozdulattal, de ő maga állva maradt. Középmagas volt, kissé hízásnak induló, kopaszodó, gyermekien kerekarcú, mély, barna szemét, mintegy mázsálón, de barátságosan rámszegezte. Azonnal tisztázta, miért nem leltünk nevére a rue Longchamp-on, elköltözött ugyanis, most itt lakik. Oly jellegzetes és annyiszor visszatérő bizonytalan kézmozdulattal jelezte, hogy ez az itt valahol itt keresendő ebben az épületben, majd hozzátette, hogy éppen új lakás után néz. A beszélgetés gyorsan megindult, felszabadultan csapongott, ami kezdeti szorongásunkat hamarosan föloldotta, mert barátságos levele és telefonhívása ellenére továbbra is tartottunk attól, hogy bajosan fogunk majd szót érteni. Valósággal kikérdezett az otthoni közös ismerősökről, kíváncsi volt egyikük-másikukról alkotott véleményünkre, ő maga emlékeit idézte inkább, néha-néha félrefordítva fejét felemelte kezét azzal a bizonytalan mozdulatával, és azt mondta: „*Es ist nicht so einfach.*“ Állandóan visszatért Sperberre, mi tudtuk, hogy bukaresti éveiben az ő köréhez tartozott, Kittnerre, és általában a Bukarestbe került bukovinaiakra. Egy idő után fölfigyelt arra, hogy A. miként beszél németül, taglalni kezdte kiejtésének számára ismerős furcsaságait, ám dicsérte is, kíváncsi volt, vajon nemzedéktársainak szókinése, mondatfűzése az övéhez hasonló-e, vagyis hogy együtt lélegzenek-e az eleven német nyelvvel. Érdekelte, mit csinálnak a fiatalok, majd hirtelen londoni napjairól kezdett beszélni és Erich Friedről, akinek vendége volt, még egy verskezdetet is fölolvastott, amit Londonban jegyzett a noteszébe. Észre se vettük, tizenegy óra lett, felkászálódunk, marasztalni ugyan nem marasztalt, de azt mondta, elkísér. Szép koratavaszi este volt, a Contrescarpe téren lévő középkori házak földszintjén működő vendéglők előtt a párizsiak már kiültek a járdára helyezett asztalokhoz. Ülünk le mi is egy fél órára, indítványozta Celan, a Chope mondhatni törzsvendéglője, ide járt már a háború előtt is, amikor Párizsban diákoskodott. Mit iszunk, kérdezte, miután letelepedtünk, mi szabódtunk, hogy vele tartunk, amit ő rendel, az nekünk is jó lesz, de kötötte az ebet a karóhoz.

Végül azt mondtam, rumot. Meghökken, de azután fölcillant a szeme, te jószágos ég, húsz évvel ezelőtt ittam utoljára rumot, Bukarestben. Hajnali három óráig ültünk ott iszogatva, a végén már román népdalokat és katonadalokat énekelt nekünk, jókedvűek voltunk, de nem ittasak, csak a tavaszi bizsergés erősödött föl ereinkben, meg a nyúltagyunkban éreztünk némi szédületet, de lehet, csak Párizs tette ezt, a Contrescarpe tere, szemben Rabelais háza, meg az, hogy Celannal poharazgattunk: az öröm szállt a fejünkbe. Kocogtunk hazafelé, nevtünk a Szajna fölött, hogy miket hord össze a pletyka erről a kedves, barátságos emberről, nem tudván még, hogy egyszerűen szerencsénk volt, oly pillanatban találkoztunk vele, amikor tudathasadásos betegségének éppen nem búskomor, de nem is euforikus szakaszában lévén, viszonylagos lelki egyensúlyának birtokában volt.

Való igaz, a szerencse nem pártolt el tőlünk a továbbiak során sem, hogy május elejéig még annyiszor találkoztunk vele. Leginkább az Écoleban látogattuk meg, de találkoztunk kétszer a *Goethe Institut*ban is, egyszer meg fél éjszakán át sétáltunk a Szajna partján, a bulvárokon és mindenféle girbe-gurba utcákon, meghányva-vetve önnön sorsunkat, a világ sorát, pletykálva, vitatkozva, emlékezve, míg csak úttalan utunk végén ismét ki nem kötöttünk a Contrescarpe terén, ahol talán csak azért váltunk el, mert a *Chope* már lehúzta a redőnyeit. Egyszer az Écoleban azt mondta, menjünk át a könyvtárszobába, és válogassuk ki magunknak azokat a könyveket, amelyekre szükségünk van. Jó halommal térünk vissza, de ő kevesellte, ismét visszaküldött szüretelni, majd maga is átjött segíteni a szemelgetésben. Egyszer, Ernst Bloch beszélt a *Goethe Institut*ban, előtte ott voltunk az első nagy tüntetésen, amelyet többek között a Rudi Dutschke ellen elkövetett berlini merénylet okán rendeztek, a Saint Germain-en lévő Danton-szobor talapzatáról Cohn-Bendit beszélt a tüntetőkhez, eljött Bloch előadására is, utána megkérdezte a hajlotthátú és hófehéren is oly friss szellemben, fiatalosan előadó filozófust, mi a véleménye a nyugat-németországi diákmozgalmakról. Bloch, az egybegyűltek felének (tehetős turisták, félhivatalos vaskalaposok és keménygallérosok) megrökönyödésére, másik felének (autóstoppal Párizsba érkező diákok) ujjongó örömeire kijelentette, hogy Németország fölött mindig is akkor gyülekeztek sötét felhők, amikor „csend-rend-fegyelem“ volt az országban (*Ruhe und Ordnung*), így hát ő... Celan viszont, amikor az előadás és a vita után, az előcsarnokban lévő Kafka-kiállítás fényképeit nézegettük, az egészre csak annyit mondott ismét: „*Nicht so einfach*.“ Másodszor, amikor ismét a *Goethe Institut*ban találkoztunk, egy barátja, Elmar Tophoven, a francia *nouveau roman* Párizsban élő német fordítója tartott előadást a műfordító vesszőfutásairól, utána meghívott bennünket a közeli Trocadéro tér egyik bisztrójába; mire odaérteztünk, az előadó már ott ült néhány választékosan öltözött hölgy és úr társaságában három-négy hevenyében összetolt kisasztalnál. Celan egy másikhoz invitált minket. Azok ott az Institut urai, mondta, és ismét hozzátette — *nicht so einfach* —: nem olyan egyszerű. Emlékeztetett arra, hogyan reagáltak a múltkor Bloch szavaira. Akkor a diákok mozgalmára mondta, hogy nem olyan egyszerű, most meg... Ez volt leggyakoribb szólása, mégsem csupán szavajárása, hanem leglényegesebb léttartalmának és életérzésének kifejezése. Egyszer elmesélte nekünk, miért hagyta ott a Fischer

kiadót, és miért ment át a Suhrkamphoz. A Fischer Verlag valami antológiát szándékozott kiadni, amelyben ő is szerepelt volna, de mivel a tartalomjegyzékben fölfedezett néhány szerzőt, akinek egykor némi kapcsolatai voltak a nációkkal, letiltotta versei közlését. Azt viszont már nem akadályozhatta meg, hogy a kiadó ne idézzen néhány sort egyik verséből az antológia mottójaként, de azonnal felmondta szerződéseit. Ebből számmunkra magától értetődően ki kellett tessék, hogy a dolog nem olyan egyszerű, de tüstént azt is elmondta, miért nem olyan egyszerű a helyzete a Suhrkampnál sem. Éppen valami Brecht-évforduló volt akkortájt, és ő fölháborodottan mesélte, hogyan ülték körül Brecht kiadói jövedelmük egyik legfőbb forrását biztosító szerzőjük mellszobrát, és hogyan beszélték ki poharazgatás közben. Ott volt-e ezen a kajánkodó ünnepségen, vagy csak hallott róla, erről hallgatott. Nemcsak viszolygott, valósággal szenvedett minden kompromisszumtól, felemás helyzettől, még a legapróbb emberi gyöngeségtől is, kimondatlanul is vegytiszta emberi helyzetek és viszonyok után áhítozva. Többször említette, hogy bűnösnek érzi magát, amiért annak idején elmenekült a koncentrációs táborból, mintha ezzel a lépésével ő maga küldte volna halálba szüleit, családját. (A bűnös áldozat motívuma egyébként át- meg átjárja egész költészetét.) A meghittség oldott perceiben, megfélekedzvéen arról, hogy nem az észszerűség pástján mérjük össze érveinket, megpróbáltunk neki ellentmondani, amire mindahányszor elhallgatott, nagy sötét csöndjeinek falaival vette körül magát, olyannyira, hogy egy ideig szinte láthatatlanná vált. Joris Ivensnek egy Vietnamból szóló dokumentumfilmjéről beszélgetve, amely azzal fejeződik be, hogy vietnami gyerekek, valahol Hanoi mellett, célbalövést játszanak, célpontjuk pedig egy emberformájú szalmabábu, ismét csak megjegyezte, hogy lám, ez sem olyan egyszerű, de ekkor már tudtam, ezen valójában azt kell érteni, hogy elviselhetetlen. Ellentmondtam neki, úgy tettem, mintha még nem érteném kulcsmondásának igazi értelmét, vagyis azzal érveltem, hogy semmi sem egyszerű, de a dolgok éppen bonyolultságukban vallják meg lényegüket, én mégoly fájdalmas ellentmondásaik ellenére sem tudok lemondani arról, hogy elválasszam a lényegest a lényegtelenről vagy a kevésbé lényegestől, tragikus feszültségei ellenére elviselem az igazság viszonylagosságát stb., de talán nem ennyire elvontan és elméletileg tanároskodva, hanem bizonyára tárgyyszerűbben. Biztatott, hogy mondjam csak a magamét, barátságosan ugyan, de provokált is, ám csak a véleményemre volt kíváncsi, vitatkozni nem vitatkozott velem. Minden beszélgetés során többször is olyan ponthoz érkeztünk, amikor hirtelen ismételten leereszkedtek azok a nagy sötét falak, mintha csak a továbbiakhoz olyan sötét és sajgó titkokat kellene megbolygatni, amelyek már minket nem (senki mást sem) illetnek meg. Senkit, vagyis mindenkit, aki verseit olvassa, elmondván így — Karinthyval megegyezően — mindenkinek, amit nem mondhat meg senkinek. De a vers csak addig volt hordozója megvallhatatlan titkainak, amíg a tudat végleg össze nem roppant az elviselhetetlen teher alatt.

Többször esett szó arról is, hogy német költő létére miért él Párizsban. Nem mi hoztuk fel, ő említette, jóllehet számunkra nyilvánvaló volt. (Legismertebb, remek versében, *A Halálfűgában* a halál német úrként [*Deutscher Meister*] táncoltatja Salomé.) A „német nyomor“ öröksége és az akkor reménytelenül tartósnak tetsző, a kereszténydemokraták gya-

korolta konzervatív hatalom és ennek magát a Hitler-fasizmust (de mindenesetre számtalan hitleristát) is rehabilitáló jelenvalósága sokakat önkéntes száműzetésbe küldött a németszavú országok egyik feléből: Bachmann Rómába, Enzensbergert (jó ideig) egy norvég szigetre, Erich Friedet Londonba; Nelly Sachs soha nem tért vissza svéd emigrációjából, Peter Weiss továbbra is szintén Svédországban élt. A német-svájci Max Frisch személyiség- és önazonossági zavarokkal viaskodó regényeinek megszületését (az elidegenedés általános tünetein túl) nyilvánvalóan kevésbé az határozta meg, hogy svájci, inkább az, hogy német. Egyikről-másikról nemegyszer beszélgettünk, ő azonban nemigen látott párhuzamot a maga és a többiek választása között. Amazoknál mindig fölhozott (ha nem is rosszállóan) olyan személyes okokat vagy következtetéseket, amelyek legalábbis meggondolkoztatóvá tették számára lépésük komolyságát, főként véglegességét. Míg ő... hát, nem olyan egyszerű. Megkapta ugyan a Büchner-díjat, kiadója mindenben rendelkezésére áll, a folyóiratok kéziratért kopogtatnak az ajtaján, egyetemek, irodalmi társaságok hívják meg előadni, fölolvasni, de... E hőkölések leginkább faji diszkriminációkra vonatkoztak, nem mindig meggyőzően, sokszor egyáltalán nem. Hiába is vártuk volna, hogy világos észindokokkal megmagyarázza üldözési mániáját. Többször említette, hogy nyelvi elszigeteltsége mennyire hasznos költői nyelvének kimunkálásához. Érvei meggyőzőek voltak, mégis furcsálltam kissé az egészet, akkor még csak felületesen, vagyis inkább nem eléggé közelről ismertem a prágai német irodalmi szigetet, s annak ellenére, hogy Sperberről és róla magáról is tudtam, hogy bukovinaiak, arról csak éppen harangozni hallottam, hogy ott is, a prágaihoz hasonlóan, eleven — igaz, kisebb és kevésbé jelentős — német irodalmi sziget létezett. Amikor Alfred Kittner a *Neue Literatur* két tavalyi, egymás után következő számában kis antológiát közölt a bukovinai német költők verseiből, világosan megértettem, hogy az anyanyelvi műveltség klasszikus és modern rétegein túl ez az a közvetlen nyelvi és irodalmi világ, amelyből Celan költészete, mintegy annak summájaként, mintegy az egészet meghaladva és kiteljesítve megszületett. Csak nemrég került a kezembe Johannes Urzidil *Da geht Kafka* című emlékirása, amelyben egy futó megjegyzés valósággal kulcsot ad a kezünkbe a prágai és a bukovinai jelenség megértéséhez. Urzidil azt állítja ugyanis, hogy a német nyelvterület végein csak azért születhetett meg szerves és egyetemes értékű irodalom, mert a prágai német író ugyanazon a nyelven írt, amelyet beszélt. Vagyis nem élt a dialektus és az irodalmi nyelv kettősségében, amely peremhelyzetben néha befagyasztja az irodalmi nyelv fejlődésének lehetőségét, eltömi az irodalmi nyelvet feltöltő nyelvjárási csatornákat. Ez magyarázza többek között azt is, miért nem tudott a mi erdélyi szászaink és bánáti svábaink irodalma oly hosszú időn át kivergődni az önkörű *Heimatliteratur* provinciális rögzöttségeiből. Nos, a bukovinai németek nyelvi helyzete a prágaiakéval volt azonos, Celan pedig tudathasadásos üldözési mániájának okán, párizsi elszigeteltségében a bukovinai helyzetet vélte újratertemni, állandósítani.

Úgy tűnhet, hogy találkozásaink jórészt komorak, beszélgetéseink főként szárazon elméletiek lettek volna. Valójában vidámság és néha már-már pajtáskodó fölszabadultság uralkodott viszonyunkban, és inkább a csevegés járta, mint a szakállas bölcsködés. Mi továbbra is reggeltől estig

jártuk Párizst, környékeire is kimerészkedtünk, többször jártunk Jean Rousset-nál L'Étang la Ville-ben, azután Chamillyban, Chartres-ban, ő pedig jó étvágygal falta beszámolóinkat, újraélve első, háború előtti élményeit. Lelkiismeretesen — mintha üldözöttségi érzetét ezzel csillapítani tudtuk volna — elmeséltük neki, hogy akit csak Párizsba fölkerestünk, Roussetot, Frénaud, Guillevic, a szobrász Hajdú, Brassai, mind beszéltek róla, ismerik, tisztelik. Megjegyzés nélkül hallgatta, egyszer azután levett egy könyvet a polcra és megmutatta. Michaux verseskönyve volt, hosszú dedikációval, a szövegére már nem emlékszem. Ez válasz volt, ekkor már könnyen megértettem, hiszen Michaux teljes benső emigrációban élt, évtizedekig nem engedte magát lefényképeztetni, nem állt szóba újságírókkal, nem szerepelt a rádióban vagy a tévében.

Hazaérkezvén néhány levelet váltottunk, főként A. freiburgi ösztöndíja ügyében. Az egész Celan ötlete volt még Párizsban (németekről esvén szó, a freiburgiakról beszélt a legmelegebben), és a meghívás az ő ajánlóleveleinek eredményeként valóban meg is érkezett. Így hát A. 1969 őszén ismét útrakelt, az egyetemi szemeszter végén magam is utánamentem, Münchenben találkoztunk, végül december végén ismét Párizsban kötöttünk ki. Celan persze tudta, hogy jövünk, örömmel üdvözölt a telefonban, aznap este szeretett volna velünk azon melegében találkozni, amikor arra emlékeztettük, hogy szilveszter lévén, talán zavarnánk, abban maradtunk, hogy másnap, újesztendő estéjén megyünk hozzá. Az Avenue Émile Zola egyik századfordulón épült bérházának már nem tudom hányadik emeletén csegettünk, ezúttal névjegykártyájával ékített ajtaján. Barátságos tartózkodással fogadott, azzal a természetességgel, ahogy azok szoktak találkozni, akik mindig biztosak voltak abban, hogy viszontlátják egymást. A lakáson látszott, hogy gazdája nemrég költözött, az ablakokon még nem volt függöny, és a hevenyészve megvilágított szobába besütöttek az utcai ívlámpák, a falak csupaszkok voltak, a már fölállított könyvespolcok pedig üresek. A nappaliban, ahol ültünk, jórómán csak egy nagy asztal állt néhány székkel, de ez a már nem lakatlan, ám még nem honossá berendezett helyiség, ez a némiképpen lakályossá igazított senkiföldje az egymással feleselő fényforrások okán összekuszálódó árnyaival, ugyancsak illett hozzá. Vacsora után voltunk, így hát finom francia sajt volt a trakta, hozzá sűrű fanyar-édes vörösbor, rumom nincs, szabadkozott huncutkodva, és a *Chope* teraszán töltött hosszú éjszakára emlékeztén mindhárman felneveztünk. Az elején nyilván Freiburgról esett leginkább szó, A-nak tüzetesen be kellett számolnia ott töltött napjairól, az egyetemről, a professzorokról, a városról, mindenről. Elégedetten, talán kissé büszkén is hallgatta A. számadását, szerette a várost, az ottani germanistákat (de láthatóan nemcsak azért, mert Gerhard Baumann-nal, a tanszék vezetőjével az élen annyian írtak róla, hiszen akkor már igen főlzaporodott a róla szóló irodalom), sokszor és szívesen (vagy talán csak szívesebben, mint másutt) megfordult náluk. Ő is, mi is tudtuk már akkor, hogy a Nemzetközi Lenau Társaság tavasszal éppen Freiburgban rendezi meg a rendkívüli ülészakát, melynek fő előadójaként őt hívták meg. Mi örvendtünk annak, hogy elfogadta a meghívást, ő pedig annak, hogy minket is meghívtak, s hogy szándékunkban van élni a meghívással. Megállapodtunk hát abban, hogy tavasszal ismét találkozunk, s ezzel mintha mostani találkozásunk új dimenziót nyert

volna — a jövőét —, és elvesztette volna alkalmi, esetleges jellegét. Ezzel a beszélgetésünk is tüstént csobogóbbá-csevegőbbé vált, visszanyerte régi fordulatait, kanyarait. Így hát gyorsan visszakanyarodtunk oda, ahol másfél évvel azelőtt abbahagytuk, a '68-as párizsi májushoz, amelynek előestéjén búcsúztunk el egymástól.

Sokat beszélgettünk akkor magunk is feltöltődve a város magasfe-
szültségeivel, az érezhetően küszöbön lévő események okáról-fokáról, és most, hogy egykori vitáinkat fölidéztük, ismét ott láttam szemem előtt a Sorbonne körül és udvarain gyülekező diákokat, a fősorakozó páncélautókat és sisakos-pajzsos *flic*-eket, a még korántsem nyögő, mert tavaszba robbanó lombok alatt a Szent Mihály útján és a Luxembourg kert körül kavargó első tüntetéseket, ütemesen visszhangzott a jelszó: *Les étudiants au service des travailleurs!*, a lobogó röpcéket, plakátokat, falfeliratokat, a morajló Mutualitét. Celan inkább élményeit idézte föl; a hangulatról, jellegzetes apróságokról mesélt, hol egyik *részletnél*, hol a másikinál elidőzve, de sokáig szót sem ejtve az *egészről*. Végül rövid csönd után — néhány korty vörösborral lendületet véve — az elmaradhatatlan „nem olyan egyszerű“ nyitánya után, elmesélte, hogy maga is részt vett az első nagy májusi tüntetésen, de kiállt a sorból, amikor látta, hogy bizonyos csoportok, igaz ugyan, hogy Kiesinger, az NSZK akkori kancellárja ellen tüntetve, Hitler-köszöntéssel menetelnek. De akárhogy is, tette hozzá kimeredő szemmel, mintha most is azokat a menetelőket látná, akárhogy is... Hát nem szörnyű? — kérdezte eltorzult arccal, és először, amióta ott ültünk nála, ismét leereszkedtek köré a sötét falak, de ezúttal oly dobhártyát repesztő csöndet omlasztva közénk, hogy tüstént szedelőzködni kezdtünk, és bágyatag, de őszinte marasztalása ellenére, újabb találkát megbeszélve, el is mentünk. Némán ödöngtünk a párizsi éjszakában, immár megilletett titkának birtokában, világossá vált előtünk, hogy a világ minden mozgása váltig ugyanazt a gyötrelmes látomást váltja ki belőle, minden mögött és között és mindennek a mélyén vagy a háttérben mindig is azok a felemelt karú szörnyek menetelnek, a verseiben selymesen tündöklő nyírfa képében annyiszor feltűnő Édesanya gyilkosai, akiket annyi évvel letűntük után még mindig, állandóan, szinte lehetünk a tarkóján, nyomában érzett, dehogyan érzett csupán, hiszen valósággal látta és hallotta őket nyomába szegődve dobrolni.

Ezúttal keveset időztünk Párizsban, de azért többször is jártunk nála az École-ban, ismét fölpakolt könyvekkel és folyóiratokkal, elbeszélgettünk friss élményeinkről, a Giacometti-kiállításról, a Chagallról, amely megtöltötte a Petit Palais összes termeit. Amikor megemlítettük, hogy így, az életmű jó részét folyamatosan végigszemlélve feltűnővé válnak a későbbi termés modorai, a lassan-lassan felhíguló színek, keserűen mosolygott, azzal a bizonytalan, fejét félrefordító mozdulatával és valahová elinduló, de sehová el nem érkező kézmozdulatával, szótlanul is jelezni látszott: lám, ez is engem igazol; ezúttal ezt a mosolyt és ezt a mozdulatsort nem követte az állandóan visszatérő vezérmotívum — nem olyan egyszerű —, de csönd sem. Maga elé meredve megjegyezte — nyilván régebbi vitáinkra visszatérve —: „A manipuláció ellen — és ki tudná nekem megmondani, mi *nem* manipuláció? — az egyetlen védekezés a magány.“ Elkísért a Contrescarpe-ig. Nos, akkor májusban, Freiburgban.

Hamuszínú téli felhők lógtak a Latin Negyed fölött, ott ácsorogtunk még egy darabig a latyakban, a huzatos szélben. Szemben velünk barátságosan hívogatott a *Chope*, de nem tértünk be.

Május legelején, egy nappal Freiburgba indulásunk előtt, reggel, hogy a zuhany alatt álltam, A. berontott a fürdőszobába egy újsággal a kezében, rázta a zokogás: „Celan öngyilkos lett!” Hirtelen úgy éreztem, megfulladok, mintha a zuhany rózsája nem vizet permetezne rám, mintha szitájának likaiból ciklon-gáz szivárogná, és csak álltam ott halálráváltan, meztelenül, éppen úgy, ahogy Celan láthatta állni őket, a milliókat s köztük a nyírfaként felsejlő Édesanyát, állandóan visszatérő, a való világ minden tárgya láttán elméjét elborító látomásaiban. Vigasztalanul ténferegünk az utazás előtt szokásosan földült szobában, félig telt bőrdíjaink körül, elhatároztuk, hogy nem utazunk, mit is keresnénk mi most már Freiburgban? De azután mégis elutaztunk, az élők káprázatos ésszerűséggel kimagyarázott önzésétől vezetettve mégiscsak fölszálltunk a vonatra, ódzkodva, emlékektől és lelkiismeretfurdalástól zaklatottan, egy Karlsruheban az állomási váróteremben átdidergett és nemegyszer sírásba fulladón átbeszélgetett éjszaka után mégiscsak megérkeztünk. Freiburgban zuhogott az eső, mérgezett eső, auschwitzi krematóriumok zuhanyai-ból ömlő eső, májusi eső, mely nyilván aranyat ért, de engem sötéten befalazott, nem is láttam én napokon át Freiburgból semmit, csak néha a sötét falak egy-egy repedésén át föltűnt a dóm és a városháza ódon rajza, az egyetem vadonatúj központi épületének körvonalai. És pusztá volt a város, lélektől megfosztott csupasz utcái fuldokoltak az áldásból átokba váltóan ömlő lucokban, sehogyan sem tudtam nyirkos falai közé képzelni se Husserlét, se Heideggert, senkit sem visszafelé az időben a számtalanok közül, akik itt tanultak és tanítottak, írtak és gondolkodtak. Hogyan is népesíthette volna be a sok *Dichter und Denker* ezt a szinte már az özönvízt váró várost, amikor az Ő hiánya olyannyira megtöltötte, hogy számunkra nem maradt talpalatnyi hely sem.

A szálloda előcsarnokában elsőként Tophovenel találkoztunk, elsírta magát: utoljára Celannal együtt látott minket a Trocadéro téri bisztróban. Elmondta, hogy aznap délelőtt lesz a temetés, ő délben majd fölhívja a feleségét, utána megkeres minket. Mindezt úgy mondta ez a fényes homlokú, lencsőke, kissé gyérülő hajú óriás, kék szemében az északi fény sejtelmes villanásaival, mintha valami csodára várna, föltámadásra, reinkarnációra, lélekvándorlásra, aminek éppen ma délelőtt, nyilván a temetés *helyett* kell végbemennie. Ov. S. Crohmălniceanu, akivel együtt jöttünk, és aki jól ismerte Celant még bukaresti éveiből — állandóan Paulként említette —, egész délelőtt róla mesélt, szalmalángként föllobbanó és elmúló szerelmeiről, kedves mókázásairól, furcsa kedélyváltásairól, párizsi újratalálkozásaik hol szívélyes, hol rideg légköréről, de valamiként hitetlenkedve halála valóságosságában, mindegyre azt próbálta magának bebizonyítani, hogy Celan nem is volt beteg, csak egyszerűen szeszélyes, mint sok érzékeny alkatú ember, és öngyilkosságának kiváltó oka valami újabb esemény, fordulat, érzelmi válság vagy heveny sikerélményhiány lehet csupán. Mindenki órála beszélt. Föl kellett mennünk az egyetemre az óhatatlanul kínos és most különösen gyötrelmesnek tetsző formaságokat elintézni, napdíjat fölvenni, útiköltséget elszámolni, s hogy A.-t a német tanszéken mindenki ismerte, sorra meg kellett állni

számomra is ismeretlen emberekkel, akik örömmel üdvözölték, de tüstént letörölték arcukról mosolyukat, mert hiszen esztendeje se volt annak, hogy Celan ajánlóleveleivel megérkezett hozzájuk. Bementünk Baumannt is üdvözölni, sóhajtoztunk és mindegyre széttártuk karunkat, egymásnak bizonygatva gyászos tehetetlenségünket. Föltűnt azután Neumann professzor, akit én is ismertem, mert részt vett a Lenau Társaság 1969 szeptemberében rendezett, temesvári közgyűlésén, majd több külföldi vendég, jugoszláviaiak, osztrákok, magyarországiak, akik közül sokan ott voltak Temesváron is. De valahogy erőtlenekek voltak a viszontlátás kézfogásai, az örömbe nem is ürom, hanem a hamu íze keveredett, az én ínyem legalábbis állandóan a hamu ízét kóstolgatta. Dél felé ismét előkerült Tophoven, beszélt Párizssal... Ott is zuhog — mondta tárgyilagosan, és kék szemében most sűrű esők tükröződtek. A csoda tehát nem esett meg.

Három nap és három éjszaka zuhogott szakadatlanul, és mi nem tudtuk még, hogy a város fölött gomolygó hasas felhők bitang bátyjai megárasztják otthoni folyóinkat, víz alá borítják falvainkat és városainkat, ezt csak egy hét múlva tudhattuk meg, amikor már Münchenben voltunk, és megjelentek az első hírek a lapokban és az első képek a tévében, úgyhogy odahagyttunk tüstént csapat-papot és szinte hanyatt-homlok menekültünk haza, mintha nem is előttünk járna, hanem valóban utánunk jönne az özönvíz. De akkor, ott Freiburgban, negyednapra, mintha elmúltak volna a gyász napjai, kiderült az ég, és mi (Crohhal) hármában sétálni indultunk, tócsakerülőgető, tétova léptekkel jártuk az óvárost, amikor egy utcasarki illatszerbolt fölött fölfedeztem egy mozgó bábút, mely lamkadatlan szorgalommal szappanbuborékokat eregetett a nekibátorodó napsütésben. A bábú talapzaton ült, amelyen nagy betűkkel ez állt: PUSTEFIX. Miféle kence vagy balzsam nevében eregette hírverő szappanbuborékait, máig sem tudom. Csak álltunk ott, és ámultunk, mint Noé ámulhatott a galamb láttán az Ararát alatt. Pustefix, ismételtük egyre, mint a kiközkent idők szavával dadogó dadaista vers kezdetét, Pustefix, forgattuk nyelvünkön, hogy fölfedezzük ízeit, Pustefix, sziszegtük, mint a kígyó, mint a begerjedt, búboshátú, felborzolódott szőrű kandúrok. Nem tudom, Crohznak végül is mit jelentett románul ez az üresjáratú szóalak — máig is Pustefixnek nevezzük egymást —, én azonban kis idő után szétszedtem magyar lehetőségeire, s így váltig ismételtgetve — fordított folyamatként a jelentést hordozó szavakhoz viszonyítva, amelyek sokszori ismétlés esetén mintha elvesztenék értelmüket — a fix pusztaság alakját öltötte, a pusztaság megrögzött látomását, híven nyilván azokhoz a szótalálmányokhoz, amelyek az utóbbi időben egyre megfejthetetlenebbül és érthetetlenül népesítették be Celan verseit.

Azután még ellátogattunk egy rajnamenti szőlőbe borkóstolni, megálltunk Donaueschingenben, hogy megnézzük, miféle éktelen nemtők állják körül a Duna forrását, végigcocókáztuk a busszal a Fekete-erdő egy részét is, lenn a völgyben már inget forrósító meleg volt, fenn az erdőben még hó és hideg, borzongató, mint a Hideg Szív óriásának pincéjében, a Grimm-testvérek és Hauff minden vacogtató hidegét innen tankoló rém-meséiben. Onnan a Bodeni-tóhoz mentünk, útközben vidám víkendházakkal övezett, színes vitorlásokat ringató kisebb tó mellett hajtottunk el, valami tábláról egyszerre csak leolvastam, hogy ez a *Titisee*: tüstént el-

kezdett bennem csivitelni Szabó Lőrinc verse harkályosan kopácsoló ref-rénjével — Titi-tó, Titi-tó —, szaladtam is mindnyájunk német—magyar és magyar—német nagy- és zsebszótárainak oly meglepően fiatal szerző-jéhez, a szegedi Halász Elődhez és a mellette ülő pesti Wéber Antalhoz, de egyikük sem emlékezett a versre. Megfordultunk Reichenau szigetén, az ódon kolostorokban, ahol a Nibelungen-dalok egyik kéziratát őrizték évszázadokon át a hideg falak. Átmentünk Konstanzon (no persze, a zsinat), és hajókompon átkeltünk a félsziget csücskével szemben fekvő Meersburgba; a valószínűtlenül, már-már giccsesen kék tó vize fölött acéiosan, halottfehéren (ahogy Ady látta őket: „Holnap fehérebb én leszek, én . . .“), hidegen csillogtak a svájci Alpok. Annyi hideget lehelő gót legenda, moha, falfelirat és boltív keresztuzatában valósággal lobogó tűzként melegített a zágrábi Danco Grlić délszláv vérmérséklete, akivel a látványosságok közötti szünetekben átbeszéltük nem is kevés közös dolgainkat. Gyakran beszélgettünk még a fiatal Schröder-házaspárral is (a férfi tanársegéd volt a freiburgi egyetem német tanszékén), alig egy hónappal azelőtt sokat voltak együtt Celannal, aki itt töltötte (erről írtak is nekünk a freiburgiak, vagy talán ő említette még Párizsban ebbeli szándékát) tavaszi vakációját. Furcsa, hosszú, kaftánszerű kabátban érkezett, szakállasan, hajából két tincset a fülére fésült — „akár Chagall képein a röplő zsidók“ —, mesélték Schröderék, akik efféle csak képeken láthattak, alig beszélt, s ha megszólalt, gyermekkorát idézte, szüleit, családját, sétáik közben meg-megállt, hosszasan szemlélt egy-egy házat, hegyet, fát az erdőben, mintha búcsúzna, mintha mindent utoljára látna. Kérlelték is, hogy ne menjen vissza, maradjon Freiburgban, hiszen néhány hét múlva amúgy is vissza kell jönnie, mintha hajlott volna a marasztaló szóra, de azután egy reggel csak elutazott. Várta a Szajna.

Még Freiburgban írta róla A. ezt a verset:

Egy ember jön az évezredekéből.

*At kell kelnie a hegyeken
és eldobja házát.*

*At kell kelnie a tengeren
és eldobja ruháját.*

*At a tűzön
és eldobja haját.*

*At a poklokon
és eldobja nyelvét.*

És énekel.

Mégis.

*Azután belefutad
egy közönséges folyóba.*

Magam is nemegyszer szerettem volna róla írni, még amikor nem is ismertem, a költészetéről, utána meg a találkozásainkról, de hol még megfejtetlen titkai, hol meg a már megfejtettek rántották görcsbe a kezemet. Végül itt messze Amerikában (már nem is az idő, hanem a tér távolából, ami egyremegy), íme, föloldódott a görcs. Nyilván annak okán is, hogy a *University of Iowa* német tanszékén beültem a liechtensteini Rainer Negele órájára, amikor is éppen Celanról beszélt, értőn és okosan, de persze minden érzelmes felhang nélkül, ahogy illik és szokás minden valamirevaló egyetemen költőkről és költészetéről beszélni. Döbbenetes volt számomra tudomásul venni, hogy tantárgy lett belőle, de egyben azzal is

számot kellett vetnem, hogy róla való hallgatásomban immár több a hiú öntetszelgés, mint a görcsös fájdalom. Azután megérkezett ide, a Nemzetközi Irodalmi Programunk műhelyébe a budapesti Oravecz Imre, akivel egyszer betértünk a *Deadwood*-hoz címzett sörözőbe, amelyet valóban gerendákból és tuskókból róttak össze, s hogy mindenféléről elbeszélgettünk, egyszer csak megkérdezte, szeretem-e Celant, mert ő egy egész kötetre valót fordított verseiből, most jelentek meg Pesten. Elmeséltem neki néhányat az élményeinkből, és hozzátettem, néha valósággal szégyelljük a szerencsénket, azt, hogy mi minden megadatott nekünk. Imre belekortyolt a savanyú amerikai sörbe, és csöndesen megjegyezte, hogy azért nem kell annyira kétségbeesni. Hát így, hiúságomtól okkal megfosztatva és magamat megfosztva ültem le végül a papír elé.

Sokszor elgondolom, s nemcsak akkor, amikor találkozásaink, beszélgetéseink vagy verseinek egy-egy foszlánya eszembe jut, hogy valóban „nem olyan egyszerű“, még nekünk sem, akik túléltek a fasizmust, akik többé-kevésbé kigyógyultunk sebeinkből, nem olyan egyszerű nekünk sem, akik nem haltunk bele, mint ő a sebeibe, akik a lidércektől üldözötten nem szegedtünk magunkra kést, és nem mentünk a folyónak, akik itt maradtunk Nélküle, és akiknek soraiból egyre-másra kigolyózza annyi nyers társunkat az övénél szelídebb, de szintoly kegyetlen halál, nem olyan egyszerű nekünk sem, akik nem hasadt tudattal fülelünk az immár nem a múltból visszatüremelő, de új veszélyekre, akik nem adtuk fel a reményt, és okkal bízunk az emberi sors kiteljesedésében, kételyek és bizonyosságok örök árapályában, nekünk sem, a szükségszerűség saraival talpunkon a szabadság birodalma felé törve, valóban, nem olyan egyszerű.

Iowa City, 1973. március

Duna-melléki bolgár ezüst övtag
(XIX. század)